

“תקעו לפני בשופר של איל כדי שאזכור לכם עקדת יצחק”

ציור העקדה בבתי הכנסת העתיקים ומשמעותו

א. פתיחה

סיפור עקדת יצחק עומד במוקדן של יצירות אמנות רבות. מסתבר, שהדרמה האנושית שהתחוללה במהלך הסיפור, הניעה אמנים רבים להביע את פרשנותם לאירוע. מה היה גילו של יצחק? מה חש אברהם? כיצד הגיב יצחק ועד כמה היה שותף במעשה? שאלות אלו ואחרות היוו בסיס למדרשי אגדה ולפרשנות ויזואלית בציורים רבים של הסיפור לאורך מאות בשנים.¹ אולם, לא רק הדרמה האנושית הפכה את סיפור העקדה למרתק. נדמה שהמוטיבציה לעסוק בסיפור זה הייתה דתית, לצרכים חינוכיים ודידקטיים, ולפיכך ציורי העקדה מצויים בהקשרים דתיים וליטורגיים. המשמעות הדתית הצפונה בסיפור ממלאה את ההווה הדתית כולה. הציווי האלוהי לאברהם מול המוסר הטבעי, הצייתנות של אברהם ונכונותו לעקוד את בנו, מידת הרחמים והחסד שהתגלו במהלך הסיפור, היוו מוקדים רבי-עניין להוגי דעות, לדרשנים ולאמנים.

סיפור העקדה מופיע גם בציורי בתי הכנסת העתיקים, בציפורי, בבית אלפא ובדורא אירופוס. דמויות מקראיות נוספות מצוירות על רצפות בתי הכנסת, כגון דמותו של דוד על רצפת בית הכנסת בעזה, וייתכן שגם במרות, וכן שמו של דניאל על רצפת בית הכנסת בנערן. אך בשונה מציורי עקדת יצחק, אין בהם כל תיאור התרחשות ותנועה, ועל כן אין לכנותם סצנות מקראיות.

תופעה יוצאת דופן באמנות בתי הכנסת מצויה בדורא אירופוס, בבית כנסת מן המאה השלישית, על גדות נהר פרת. בית הכנסת בדורא אירופוס נתייחד מעשרות בתי הכנסת העתיקים שנתגלו בארץ ובעולם, בכך שהוא היחיד שנתגלו בו ציורים רבים המספרים סיפורים מן המקרא. קירות בית הכנסת, שנתגלו כמעט בשלמותם, עוטרו בציורי שמן רבים, המכונים 'פרסקו', ובהם סצנות מקראיות שונות מפורטות, כגון: בני יעקב במצרים, יציאת מצרים וקריעת ים סוף, מלחמת אבן העזר, משיחת דוד למלך וסיפורי אליהו, ואף חזיונות יחזקאל וסיפור מגילת אסתר. ברור, אם כן, שלבית הכנסת הזה נודעת חשיבות רבה לחקר תולדות האמנות היהודית, אך לא פחות מכך רבה תרומתו

1. ראה: נ' קאסטור וי' רוזנסון, 'פשט, דרש ואומנות יהודית - עיון ומדרש בציורי עקדת יצחק', דרך אפרתה ג, תשנ"ג, עמ' 45-74.

להבנת עולם הפרשנות העתיקה, במקביל לספרות המדרש הארצישראלית.² מבין כל הסצנות המקראיות, תופס ציור העקדה (איור 1) מקום מרכזי במסגרת המקיפה את

איור 1 : ציור העקדה מבית הכנסת בדורא אירופוס (ארכיון התצלומים, בית התפוצות, תל אביב).

2. לביבליוגרפיה נרחבת על דורא אירופוס, ראה: י' תבורי, 'רשימת מאמרים על בתי כנסת', **כנישתא**, רמת גן תשס"א, עמ' קיז. קירות בית הכנסת משוחזרים במוזאון בית התפוצות בתל אביב.

”תקעו לפני בשופר של איל כדי שאזכור לכם עקדת יצחק”

גומחת ארון הקודש בקיר המערבי של בית הכנסת, הפונה לכיוון ירושלים. לצד ציור העקדה, מצוירים מוטיבים שונים המצויים בדרך כלל גם בבתי כנסת אחרים: ציור ארון הקודש (או אולי חזית המקדש), מנורת שבעה הקנים וארבעת המינים. גם בשאר בתי הכנסת מוטיבים אלו נמצאים במקום מרכזי במסגרת הסמוכה לארון הקודש הפונה לירושלים. בשניהם ממוקם הציור בתוך מסגרת עצמאית הפותחת את המערכה המצוירת על רצפת בית הכנסת. מיקום ציור העקדה מעל ארון הקודש בדורא אירופוס, ובאופן שמבליט אותו על פני ציורי הקיר האחרים, והופעתו בשני בתי כנסת נוספים בארץ במקום מרכזי, מלמדים שסיפור העקדה היווה מוטיב רב-משמעות בבתי הכנסת, והוא נועד, ככל הנראה, להעביר מסר רעיוני המתקשר לעבודת בית הכנסת.

ב. ניתוח ציור העקדה בבית הכנסת בבית אלפא

ציור העקדה בבית הכנסת בבית אלפא נתגלה בשלמותו, והוא מפורט במיוחד (איור 2). כיוון הציור הוא משמאל לימין: הפנים של החמור והאיל פונים לכיוון ימין, וכך גם כיוון העמידה של אברהם והנערים (כיוון הרגליים), וכן היד המושטת משמים. זהו ציור המספר אירוע המתרחש משמאל לימין. משמאל מצוירים הנערים נושאי החמור. סצנה זו, על אף היותה שולית במהלך הסיפור, תופסת מקום רב, כמעט את מחצית הציור. מדוע? יש שראו בזה תקלה או חוסר יכולת של האמן לתכנן את ציורו כראוי, ואחרים ביקשו להסביר זאת ככוונת מכוון, שמגמתו להדגיש את הנערים, כמי שנשארו מחוץ לסיפור העקדה.³

איור 2 : ציור העקדה מפסיפס בית הכנסת בבית אלפא (צילום: ז' רדובן).

3. י' רוזנסון ('בית אלפא - פסיפס של אגדות: על אגדה ועל ארכיאולוגיה - מבט לעולמם של חכמי האגדה', דרך אפרתה ג, תשנ"ג, עמ' 107-108), מסביר שהמקום הנרחב שניתן לנערים בציור העקדה נובע מפולמוס יהודי נגד הגויים, ומתוך רצון להבליט שרק אברהם ויצחק זכו להתגלות, ולא הנערים. רוזנסון מוכיח מגמה זו באמצעות המדרש.

במרכז הציור מצויר האיל אחוז בסבך באופן מרושל למדי: האיל גדול בהרבה מן העץ, וקרנו הכפופה נראית מנותקת מן העץ שבו הייתה צריכה להיות אחוזה. לצד האיל מופיע הכיתוב: "והנה אייל". ציור האיל נמצא, לכאורה, שלא במקומו, והוא מקדים את הסצנה העיקרית שבסיפור - תמונת העקדה. סצנה זו מתוארת בחלק הימני של הציור: המזבח ועליו בוערת אש, אברהם המחזיק ביצחק הצעיר ומבקש לשוחטו. משמאל, מעל האיל, מושטת יד משמים ובצדה הכיתוב: "אל תשלח". בנוסף לכך, כתובים שמותיהם של אברהם ויצחק לצד דמויותיהם. הציורים עשויים באופן מרושל בדומה לשאר הציורים בבית אלפא (איור 3). האמן לא הקפיד על כללי הפרופורציה בציורים, ואין לציורים חזות ריאלית כגון סימני אור וצל או הבעות פנים. האריות לצד ארון הקודש בטבלה העליונה, נראים מגוחכים. לאיש במזל מאזניים יש רק רגל אחת, ודמויות האנשים נראים כציורי ילדים. הרמה הנמוכה של הביצוע בולטת מאוד כשמשווים אותה לציורי הפסיפס בחמת טבריה (איור 4) או בציורי. מהו הגורם להבדל לסגנונות הציור של בתי כנסת אלו? יש שהסבירו את הרישול בציור הרצפה בבית אלפא כחוסר מקצועיות של האמן, וייתכן שזוהי עדות אילמת לאמצעים הדלים שעמדו לרשות הקהילה שהזמינה את הציור. ייתכן שזהו ההסבר למיקומו של האיל, ולאופן עמידתו המשוונה. האיל מצויר במאונך כששני רגליו באוויר, ולא במקומו הטבעי, בגלל שלא היה מקום לציירו באופן רגיל. גישה זו שוללת פרשנות מדרשית רעיונית לפרטי הציור, ומעדיפה על פניה את ההסבר הטכני.⁴

ג. ציור העקדה בבית הכנסת - פרשנות מדרשית רעיונית

מעבר לפרשנות הפרטים בציור, יש להסביר מהו הצורך שבגללו צוירו הסצנות המקראיות בבית הכנסת; מי היו מזמיני הציור, מה היו מטרתיהם, והאם הם צוירו רק לצרכים אסתטיים סתמיים ונבחרו מתוך אוצר התמונות היהודי-מסורתי המקובלות בתקופה, או שמא הייתה כוונה דידקטית בציורים, כמעין ספר מצויר. לדעתנו, ציורי בתי הכנסת משקפים עולם סמלים דתי, והם מביעים רעיונות וערכים שהשתלבו בעבודת התפילה, כמלווים את התכנים וההשקפות שנשמעו בבית הכנסת

4. בכיוון זה ראה: א"ל סוקניק, 'בית הכנסת העתיק שבבית אלפא', **תרכ"ץ** א/ב, תר"ץ, עמ' 111-116. זהו גם קו ההסברה בחזיון האור-קולי בבית הכנסת בית אלפא שבקיבוץ חפציבה. לעומת זאת, ש' ייבין ('ציור עקדת יצחק בבית אלפא', **ידענות** יב, תש"ו, עמ' 20-4), ביקש להוכיח שלא בעיית המקום עמדה מול האמן, אלא הרצון להציג את האיל המטפס על העץ. ייבין מצא אב-טיפוס למוטיב זה על חותמת בבליית מן המאות ז'-ח' לפנה"ס. מ' ברגמן ('תמונת האיל בציור העקדה ביצירת הפסיפס מבית אלפא', **תרכ"ץ** א, תשמ"ב, עמ' 309-306), טען להשפעה נוצרית באופן הצגת האיל בפסיפס.

”תקעו לפני בשופר של איל כדי שאזכור לכם עקדת יצחק”

בתפילה, בפיוט ובלמוד.⁵ בתקופה הביזנטית השתנו ערכי האמנות מאלה שנהגו

איור 4: פסיפס בית הכנסת בחמת טבריה (צילום: אבי אוחיון, מתוך אוסף התצלומים הלאומי, לשכת העיתונות הממשלתית).

תשמ”ח, עמ’ 187; ד’ וייס וא’ נצר, **הבטחה וגאולה**, ירושלים 1996, עמ’ 40; י’ רייס, ‘גלגל המזלות בבתי הכנסת לאור הלכות עבודה זרה’, **על דרך האבות**, אלון שבות תשס”א, עמ’ 535-550.

איור 3: פסיפס בית הכנסת בבית אלפא (צילום: ד' רדובין).

”תקעו לפני בשופר של איל כדי שאזכור לכם עקדת יצחק”

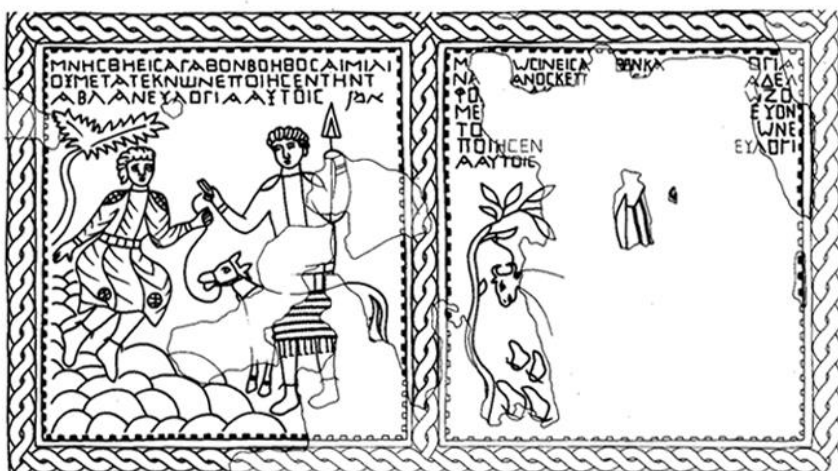
בתקופה ההלניסטית-רומית. בתקופה זו האמנים נטשו את הסגנון הקלאסי-ריאליסטי, לטובת ציור סמלים ורעיונות בסגנון חופשי נאיבי. ניתן להדגים את השינוי באמצעות השוואה בין הפסיפס בחמת טבריה מן המאה הרביעית, העשוי על פי מיטב המסורת

איור 4: פסיפס בית הכנסת בחמת טבריה (צילום: אבי אוחיון, מתוך אוסף התצלומים הלאומי, לשכת העיתונות הממשלתית).

הקלאסית, מול הפסיפס הנדון בבית אלפא מן המאה השישית. האמן בבית אלפא ביקש להעביר בציורו מסר רעיוני, ועל פי עקרונות אלו קבע את תכונות הציור תוך שימוש בסגנון חופשי ולא ריאליסטי.⁵ השוואת הציורים לספרות המדרש מהווה תשתית פרשנית רחבה להבנת סמלים אלו.

הופעת האיל במרכז התמונה, לפני סיפור העקדה, אינה ייחודית רק לבית הכנסת בבית אלפא. גם בבית הכנסת בציפורי מתואר האיל מימין ובסמוך לנערים, דהיינו במרכז תיאור ההתרחשות (איור 5). לדעתנו, הופעת האיל לפני סיפור העקדה באה להדגיש את

איור 5: ציור העקדה מפסיפס בית הכנסת בציפורי. בצד שמאל מתוארים הנערים והחמור, מצד ימין שרד ראשו של האיל הקשור לעץ. דמויותיהם של אברהם ויצחק היו, ככל הנראה, בחלק שנהרס מצד ימין (מתוך: ז' וייס וא' נצר [לעיל, הערה 5], עמ' 33-30, באדיבות ז' וייס).

6. על ההתפתחות בתפיסת האמנות מהתקופה הרומית אל התקופה הביזנטית ראה: ז' צפריר, **ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי**, ירושלים תשמ"ה, עמ' 409.

“תקעו לפני בשופר של איל כדי שאזכור לכם עקדת יצחק”

מוכנות האיל לפני סיפור העקדה, וכדי להדגיש שסיפור האיל לא נולד רק בסוף פרשת העקדה, אלא היה מראש האופציה המתכוננת על ידי הקב"ה.⁷ רעיון זה מופיע בדברי חז"ל במשנה:

עשרה דברים נבראו בערב שבת בין השמשות, ואלו הן, פי הארץ, ופי הבאר... ויש אומרים, אף המזיקין, וקבורתו של משה, ואילו של אברהם אבינו (אבות פ"ה מ"ו).

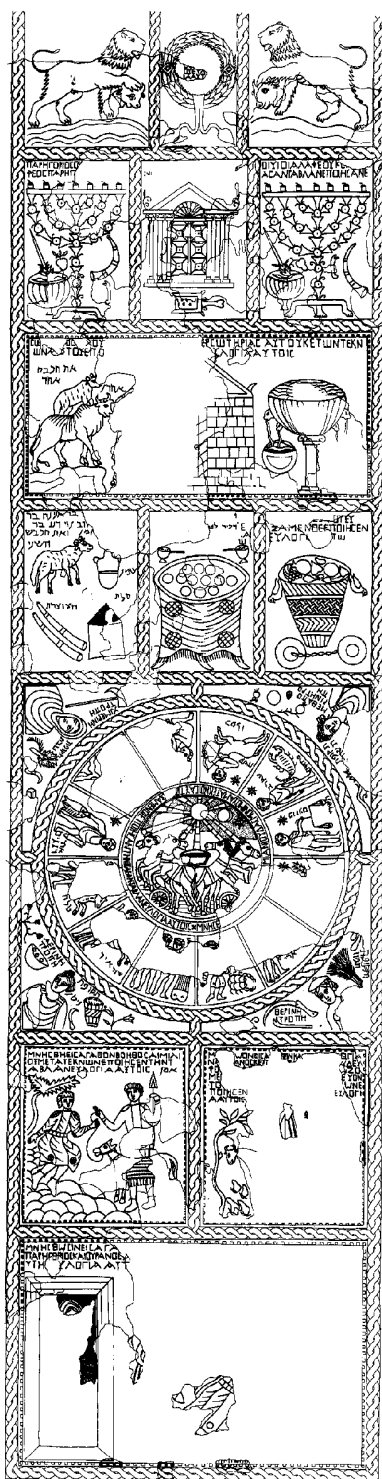
אילו של אברהם נברא זמן רב לפני סיפור העקדה, כדי למלא את ייעודו בסיפור. ייתכן שהשקפה זו, הנובעת הן מפשוטו של מקרא⁸ והן מדברי המשנה, מצוירת גם על רצפת בית הכנסת, ואין כאן, אם כן, חוסר תשומת לב או רשלנות, אלא בחירה מלכתחילה. זכיית האיל הייתה מתוכננת לכוון את אברהם להקרבה הרצויה, ולא נבעה רק ממעמקי לבו של אברהם שביקש להקריב קרבן לה'.

העמדת האיל במרכז ציור העקדה מדגישה את מוקד הסיפור. הקב"ה ציווה על אברהם להמיר את קרבן האדם בהקרבת איל. זוהי בשורה דתית: אין ה' חפץ בקרבנות אדם, אלא בהצלתם. האיל שהוקרב על הר המוריה סימן את הדרך הראויה לעבודת ה'.

אמרו, יום שעד אברהם אבינו את יצחק בנו על גבי המזבח התקין הקב"ה שני כבשים אחד של שחרית ואחד של בין הערבים, וכל כך למה, שבשעה שישראל מעלין תמיד על

7. ע' בלייטנר ('איל אחר - מדרש אגדה והאיל בציור עקדת יצחק בבית הכנסת בבית אלפא', דרך אגדה ב, תשנ"ט, עמ' 91-104), הסביר את מקומו של האיל באופן דומה, אלא שהוא טען שאלמנטים שונים בציור האיל מוכיחים שהאמן ביקש להצביע על היותו על-טבעי. כך הוא מסביר את מקומו של האיל, את עמידתו המשוונה ובמנותק מן העץ ועוד ראיות שונות, ולדעתו זוהי הפרשנות למונח: "איל אחר" - כלומר איל שונה. לטעמי, הסבר זה מרחיק לכת בכוונות הפרשנות שבציור.

8. גם מתוך פשוטו של מקרא ניכרת מרכזיות סיפור האיל. מתוך השוואת סיפור האיל לעקדת יצחק מסתבר, שסיפור האיל אינו רק 'נספח' לסיפור העקדה. סיפור ההתגלות של ה' אל אברהם על הר המוריה נחלק לשניים. החלק הראשון נאמר לאברהם לאחר העקדה על המזבח (בראשית כ"ב, יב), והחלק השני, שבו עיקר ההבטחה לאברהם ולזרעו, מופיע לאחר מעשה האיל (פס' טז-יח). מכאן למדנו, שהסיפור לא הסתיים בנכונות אברהם לעקוד את בנו, אלא בהקרבת האיל. נוסף לכך, קיימת הקבלה לשונית בין שני החלקים (העקדה והאיל), מבחינת ההתעוררות של אברהם לקראתם. גם לפני העקדה וגם לפני האיל כתוב: "וישא אברהם את עיניו" (פס' ד, יג). כשם שאברהם איתר את המקום אשר אמר לו אלוהים, כך גם במעשה האיל קלע אברהם לרצון האלוהי. הקרבת האיל לא הייתה שינוי מן התכנית האלוהית, אלא המשך התכנית המקורית - מציאת הקרבן המיועד מראש להקרבה על המזבח. דברים אלו עולים גם מתוך דברי חז"ל: "ולא עלתה על לבי" (ירמיהו י"ט, ה) - זה יצחק" (תענית ד ע"א). נשיאת העיניים מחדדת את העובדה שעוד מלכתחילה הוכן האיל להקרבה על גבי המזבח ולא יצחק. המסקנה שהאיל הוא התמורה ליצחק, מופיעה במפורש בכתוב בהקרבת האיל: "ויעלהו לעלה תחת בנו" (פס' יג).

גבי המזבח וקוראין את המקרא הזה
'צפונה לפני ה' (ויקרא א', יא), זוכר
הקב"ה עקידת יצחק בן אברהם.⁹

מדרש זה רואה בסיפור העקדה מפתח להבנת
כל עולם הקרבנות, והוא מדגים זאת דרך קרבן
התמיד של שחר וקרבן התמיד של בין
הערביים.

ד. רצפת הפסיפס בבית הכנסת בציפורי

ביטוי מובהק לזיקה בין קרבן התמיד ועקדת
יצחק מצוי גם בסדרת הציורים על רצפת
הפסיפס בבית הכנסת בציפורי (איור 6). ציור
הרצפה מחולק לשבעה חלקים (בדרך כלל
מחולקת הרצפה המרכזית לשלושה חלקים).
ברצועה התחתונה ישנו ציור מאוד חלקי,
שלדעת החוקרים הוא ציור המלאכים שבאו
לבשר לאברהם על הולדת יצחק. בשורה
הבאה מופיע סיפור העקדה, בטור המרכזי
מופיע גלגל המזלות, ומעליו מופיעים
מוטיבים שונים הקשורים לעבודת המקדש
כגון: הכבשים של קרבן התמיד, ביכורים,
שולחן לחם הפנים ועוד. בשורה העליונה,
כברבים מבתי הכנסת, מופיע ארון הקודש
ולצדו מנורות, ארבעה מינים, שופר וכו'.
לדעת וייס ונצר,¹⁰ יש לפרש את כל הציורים
ברצפת בית הכנסת בציפורי כמסכת רעיונית
אחת, שמשמעותה הבטחה וגאולה. הציור
מציג תהליך שראשיתו בהבטחה לאברהם
ומימושה בסיפור העקדה. במרכז הציור: גלגל

איור 6: רישום פסיפס בית הכנסת בציפורי
(מתוך: ז' וייס וא' נצר [לעיל, הערה 5], עמ'
14, באדיבות ז' וייס).

9. סדר אליהו רבה פרשה ז, מהד' איש שלום עמ' 36.
10. ז' וייס וא' נצר (לעיל, הערה 5), עמ' 36-40.

“תקעו לפני בשופר של איל כדי שאזכור לכם עקדת יצחק”

המזלות, המבטא את ההשגחה האלוהית התמידית. ברצועה השלישית והרביעית: עבודת המקדש כביטוי לכמיהה לגאולה ולהשבת המקדש למקומו, וברצועה העליונה חזית המקדש, כביטוי לתקווה לגאולה ולבניין המקדש. פרשנות זו, הרואה בציור הרצפה בציפורי תהליך רעיוני מתמשך לאורך ההיסטוריה היהודית מהבטחה לגאולה, היא יצירתית ויפה, אך אין לה תימוכין וראיות ברורים. לעומת זאת, הקשר בין סיפור העקדה ובין קרבן התמיד והמקדש הוא מובהק ומפורש בספרות המדרש. קרבן התמיד על ידי עם ישראל בכל הדורות, מזכיר לפני ה' את עקדת יצחק.

מה מקומם של כל אלה בתוך בית הכנסת? כאמור, לדעתנו ציורים אלו משתלבים בעיצוב ובהתפתחות תוכני בית הכנסת בתקופת המשנה והתלמוד. נדמה, שציורים אלו הם עדות לרצון לחזק את מקומה של התפילה בבית הכנסת, וכדברי ר' יהושע בן לוי: “תפלות כנגד תמידין תקנום” (ברכות כו ע”ב). ויכוח גדול ניטש בין החוקרים ביחס להתהוות ולהתפתחות תפילת הציבור בישראל. לדעת היינמן ואלבוגן,¹¹ התפילה התעצבה לאורך תקופת הבית השני והיא נחתמה בתקופת יבנה, בימי רבן גמליאל דיבנה, על ידי שמעון הפקולי. לעומת זאת, לדעת פליישר,¹² תפילת הציבור התעצבה כתפילת קבע רק לאחר החורבן, ביבנה. לדעתו, במשך תקופת המשנה והתלמוד היא נקבעה כתפילת קבע והפכה למרכז ההתרחשות בתוך בית הכנסת, והשפיעה על עיצובו והתפתחותו של מוסד בית הכנסת. מחקר בית הכנסת מחזק את גישתו של פליישר, ומוכיח שהתפתחות מבנה בית הכנסת תאמה את התפתחות התפילה על פי גישה זו. בתקופת הבית השני לא היה למבנה בית הכנסת אוריינטציה ברורה. הוא היה מוקף ספסלים מכל צדדיו, ונראה שההתרחשות הדתית הייתה במרכזו, בקריאת התורה, וכך גם הפעילות הציבורית-חברתית. לאחר החורבן, בתהליך ממושך שעקבותיו מצויים בספרות המשנה והתלמוד, התפתח בית הכנסת למבנה אורכי שבקצהו גומחה הפונה לכיוון ירושלים. הוא הופך ממרכז קהילתי למקדש מעט, למקום שעיקר עניינו הוא תפילה.¹³ לדעתו, גם אמנות הפסיפס השתלבה בכיוון זה. העקדה ומוטיבים נוספים המצוירים על רצפת בית הכנסת, מדגישים את הקשר בין בית הכנסת ובין בית המקדש.

ה. משמעות תקיעת השופר בראש השנה במקורות חז”ל

במקורות התנאים לא מופיעה סיבה גלויה לתקיעת שופר בראש השנה. בתורה מופיע רק

11. גישתם נוסחה בצורה חדשה ומשכנעת בספרו של י' היינמן, **התפילה בתקופת התנאים והאמוראים**, ירושלים תשכ”ד, עמ’ 29-51, וראה גם: י”מ אלבוגן, **התפילה בישראל בהתפתחות ההיסטורית**, תל אביב תשל”ב, עמ’ 21.

12. ע’ פליישר, ‘לקדמוניות התפילה בישראל’, **תרכיץ** נט, תש”ן, עמ’ 397-441; ולאחרונה גם בתוך מקראה בחקר התפילה, **ליקוטי תרכיץ** ו, ירושלים תשס”ג, עמ’ 101-145.

13. י’ לוי, ‘ממרכז קהילתי למקדש מעט: הריהוט והפנים של בית הכנסת העתיק’, **קתדרה** 60, תשנ”א, עמ’ 36-84.

המונח "זכרון תרועה" (ויקרא כ"ג, כד), ללא כל פירוט הנוגע לכלי ולאופן התקיעה. במדרשי ההלכה לומדים חז"ל את עניינו של השופר משתי הפרשיות שבהן מפרטת התורה ענייני תקיעה, על אף שלא מדובר בהן ב"בחדש השביעי באחד לחדש". בתורת כהנים¹⁴ לומדים את אופן התקיעות מתקיעות היובל בפרשת בהר (ויקרא כ"ה, ט). הלימוד בנוי על הקשר ליום הכיפורים ביובל, החל גם הוא בחדש השביעי. הספרי¹⁵ לומד מן התקיעות בחצוצרות במועדים (במדבר י', א-י).¹⁶ התנאים לא מגבילים את סוג השופר למעט המחלוקת אודות שופר של פרה (ראש השנה כו ע"א). למרות זאת, נחלקים התנאים מהו השופר הראוי בראש השנה - כפוף או פשוט.¹⁷ רק בדברי אמוראי ארץ ישראל מופיעה הדרישה לתקוע בשופר של איל. בדברי האמוראים במסכת ראש השנה מובאים טעמים ורעיונות המבארים את תפקידו של השופר ואת משמעותה של התקיעה בראש השנה:

אמר רבי לוי: מצוה של ראש השנה ושל יום הכפורים בכפופין, ושל כל השנה בפשוטין... במאי קמפלגי [התנאים הנחלקים במשנה, י"ר]? מר סבר בראש השנה כמה דכייף איניש דעתיה טפי מעלי, וביום הכפורים כמה דפשיט איניש דעתיה טפי מעלי, ומר סבר בראש השנה כמה דפשיט איניש דעתיה טפי מעלי, ובתעניות כמה דכייף איניש דעתיה טפי מעלי (ראש השנה כו ע"ב).

רבי לוי סובר כדעת רבי יהודה שמצווה לקחת בראש השנה שופר כפוף, הואיל וכפיפות השופר מבטאת אל נכון את העמידה הראויה לפני ה' בראש השנה. רש"י במקום, מקשר את הלכות השופר להלכות תפילה, ונראה שהמקור לתפיסתו הוא דברי הגמרא ביבמות (קה ע"ב): "המתפלל צריך שיתן עיניו למטה, שנאמר 'והיו עיני ולבי שם כל הימים' (מל"א ט', ג), וחד אמר עיניו למעלה, שנאמר 'נשא לבבנו אל כפים' (איכה ג', מא)". נראה, שלפי גישתו של רש"י השופר הוא כלי ביטוי של תפילה.¹⁸ הקשר בין התקיעות ובין סיפור העקדה מצוי לראשונה בדברי אמוראי ארץ ישראל, מן התקופה שבה עיטרו את רצפת בית הכנסת ואת קיר בית הכנסת דורא אירופוס בציור

14. תורת כהנים בהר פרשה א ב, מהד' ווייס קו ע"ד.

15. ספרי בהעלותך פסקא עג, מהד' הורוויץ עמ' 68-69.

16. וראה מסכת ראש השנה לד ע"א, שם מובאים שני המדרשים.

17. הראשונים נחלקים ביניהם בפרשנות שתי המשניות העוסקות בכשרות שופר, וביחס ביניהן. המשנה הראשונה מתירה את כל השופרות, ובמשנה השנייה (כו ע"ב), מחייבים התנאים שופר כפוף או פשוט. לדעת הרמב"ן (דרשה לראש השנה, כתבי הרמב"ן, מהד' שעוועל, ירושלים תשכ"ד, עמ' רלא-רלב) המשנה הראשונה עוסקת בכשרות בדיעבד, ובמשנה השנייה דנים בדין לכתחילה; ואילו לדעת בעלי התוספות (כו ע"ב ד"ה של יעל פשוט), בשתי המשניות דנים בכשרות בדיעבד. כמו כן נחלקו ביניהם הראשונים אודות איל כפוף. הרמב"ן טען שאל הוא מעין הידור או מנהג, ואילו לדעת הרמב"ם משתמע שזוהי הלכה מחייבת ואף מעכבת (משנה תורה הלכות שופר פ"א ה"א; ועיין שלחן ערוך אורח-חיים סימן תקפו ס"א).

18. ועיין בדברי רש"י שם ד"ה כמה דכייף איניש.

“תקעו לפני בשופר של איל כדי שאזכור לכם עקדת יצחק”

העקדה. כך אומר רבי אבהו, בן המאה השלישית:

ואמרו לפני בראש השנה מלכיות וזכרונות ושופרות. מלכיות, כדי שתמליכוני עליכם, וזכרונות, כדי שיעלה זכרונכם לפני לטובה, ובמה? בשופר. אמר רבי אבהו: למה תוקעין בשופר של איל? אמר הקדוש ברוך הוא: תקעו לפני בשופר של איל כדי שאזכור לכם עקדת יצחק בן אברהם, ומעלה אני עליכם כאילו עקדתם עצמכם לפני (ראש השנה טז ע"א).

לדעת רבי אבהו, תקיעת השופר מזכירה לפני ריבונו של עולם את סיפור העקדה ואת מסירותו של אברהם אבינו לעקד את בנו. ולא רק זכרוננו של אברהם עולה לפניו, אלא זכרונם של כל ישראל, והוא מעלה עליהם כאילו נעקדו לפניו. זיכרון סיפור העקדה באמצעות השופר מהווה גם מעין תמורה לעולם הקרבנות, שפסק מן העולם, ושגם בו היה ממד של זיכרון העקדה - כפי שראינו לעיל. לאור גישה זו, ברור מדוע הפך סיפור העקדה למוטיב חשוב באמנות בתי הכנסת במאות השלישית-השישית. ציור העקדה ליווה את התפילות ואת הפיוטים שהיפכו בזכותם של ישראל שמוסרים את נפשם לאביהם שבשמים בכל הדורות, ומאידך הזכירם את רחמי ה' שמקבל קרבנות בהמה כתמורה לעקדת אדם. ואכן, במקביל לציורי העקדה, אנו מוצאים בחתימת אחת התפילות הקדומות - ברכת זיכרונות, המופיעה כבר במשנה, את סיפור העקדה בקשר לזיכרון:

וזכר לנו ה' אלוהינו את הברית ואת החסד ואת השבועה אשר נשבעת לאברהם אבינו בהר המוריה ותראה לפניך עקדה שעקד אברהם אבינו את יצחק בנו על גב המזבח וכבש רחמיו לעשות רצונך בלבב שלם.¹⁹

סיפור העקדה אינו נזכר כלל במקומות נוספים במקרא, אך בספרות המדרש, הפיוט ואמנות בתי הכנסת, הוא הופך למוטיב מרכזי ביותר, עד שפיוטי עקדה רבים השתזרו בסליחות ובתפילות בקהילות השונות בכל הדורות.²⁰ לאחר החורבן, משפסקו הקרבנות, נשארו רק התפילה ותקיעת השופר הנעשים בבית הכנסת, כדי להזכיר את מסירות הנפש של עם ישראל ואת רחמי ה' על עמו. בכמה מאמרי חז"ל משתמע שכוחו של השופר הוא בכך, שגם כשהוא נשמע מחוץ למקדש הוא נשמע לפני ה':

1. בדברי רבי אבהו הנזכרים: “תקעו לפני בשופר של איל כדי שאזכור לכם עקדת יצחק בן אברהם ומעלה אני עליכם כאילו עקדתם עצמכם לפני” (ראש השנה טז ע"א), כאמור, תקיעת השופר מהווה גם זיכרון ותמורה להעלאת קרבנות על המזבח לפני ה'.

19. ד' גולדשמידט, מחזור לימים נוראים, ירושלים תש"ל, עמ' 257.

20. בעניין פיוטי עקדה בימי הביניים, ראה: ש' שפיגל, מפתגמי העקדה, ספר היוכל למ"מ קפלן, ניו יורק תשי"ג, עמ' סז-רפז; הנ"ל, פירור מאגדות העקדה, ספר היוכל לאברהם וייס, ניו יורק תשכ"ד, עמ' תקנ-תקסד.

2. בסוגיית כשרות שופר של פרה, דנים האמוראים לפסול שופר של פרה בגלל נימוקו של רב חסדא: "אין קטיגור נעשה סניגור". על אף שהגמרא מכריעה שנימוק זה מתייחס רק לבגדים שנכנסים בהם לפני ולפנים, ולכן אין הכוהן הגדול נכנס לקודש הקודשים בבגדי זהב, בכל אופן בשופר: "כיון דלזיכרון - כבפנים דמי" (כו ע"א). כלומר, על אף שבשופר תוקעים רחוק ממקום המקדש, בכל אופן, בגלל הקשרו הפנימי וייעודו לזיכרון, רואים בו כאילו נעשה ממש לפני, ואין ראוי לעשותו באמצעות שופר של פרה שמזכיר את חטא העגל.

3. המשנה קובעת את סדרי התקיעה בראש השנה בשופר ובחצוצרות:

שופר של ראש השנה של יעל פשוט, ופיו מצופה זהב, ושתי חצוצרות מן הצדדין שופר מאריך וחצוצרות מקצרות שמצות היום בשופר. ובתענית: בשל זכרים כפופין, ופיהן מצופה כסף ושתי חצוצרות באמצע, שופר מקצר וחצוצרות מאריכות שמצות היום בחצוצרות (משנה שם כו ע"ב).

בהמשך, מביאה הגמרא הוכחה מברייטא שמנהג זה נהג רק במקום המקדש. רבי חלפתא, ראש ישיבת ציפורי, וחנניה בן תרדיון, הנהיגו תקיעה בחצוצרות ושופר גם מחוץ למקדש ולאחר חורבנו,²¹ וחכמים מחו בהם משום שמנהג תקיעה זה נהג רק בשערי המזרח ובהר הבית. הגמרא מנמקת את דעת חכמים בפסוק: "בחצוצרות וקול שופר הריעו לפני המלך ה'" (תהילים צ"ח, ו), "לפני המלך הוא דבעינן חצוצרות וקול שופר, אבל בעלמא לא" (כו ע"א). מסתבר, שהחצוצרות לא נהגו בגבולין ומחוץ למקדש בגלל הצביון המלכותי שלהם, ועל פי ההקשר של הפסוק בתהילים. לעומת זאת, תקיעת השופר ממשיכה להתקיים גם מחוץ למקדש, ולאחר חורבנו. תוקף תקיעת השופר קיים בכל מקום ובכל זמן ותמיד הוא נחשב כלפנים.

הקשר בין התקיעות לעקדה מופיע לראשונה, כאמור, בתקופת התלמוד, ובעיקר על ידי חכמי ארץ ישראל, והוא גם בא לידי ביטוי כמוטיב חשוב בציורי בתי הכנסת, ואולי קדמו לכל אלה נוסחי תפילת מוסף של ראש השנה בברכת זיכרונות וכדלעיל. מספר מוטיבים מאפיינים את בתי הכנסת מן התקופה הביזנטית (ראה איורים 3, 4, 6, 7): ארון קודש הנמצא בגומחה הפונה לכיוון ירושלים. ארון קודש צויר גם על רצפת הפסיפס ברבים מבתי הכנסת, בחלק הקרוב לארון הקודש, ובכיוון המראה את ירושלים.²² לצד ארון הקודש צוירו, בדרך כלל, שתי מנורות, ומסתבר שהן שיקפו את המנורות שעמדו משני צדי ארון הקודש. ואכן, שרידי מנורה נתגלו בבית הכנסת מעון

21. מעניין, שבפסיפס בית הכנסת בציפורי מצוירים גם חצוצרות, ומעליהן הכיתוב בעברית: "חצוצרות". ייתכן אמנם שהציור רומז למנהגו של רבי חלפתא מציפורי, אך מסתבר יותר, שזהו ציור של אלמנטים שונים שנהגו אך ורק בזמן המקדש.

22. גם בבתי כנסת שנמנעו מציורי דמות, לא ויתרו על ציור המנורה וארון הקודש (ראה סוסייה, יריחו ואחרים).

”תקעו לפני בשופר של איל כדי שאזכור לכם עקדת יצחק”

ביהודה, וכן בעין גדי, זאת בניגוד לתקופת הבית השני, שבה מיעטו בציורי מנורה. ואכן לאחר החורבן במאה השנייה אין מוצאים אף לא ציור של מנורה אחת. נראה, שהסיבה לכך היא הקרבה בזמן למקדש, ובגלל הרצון שלא לחקות את מנורת המקדש, וכדי להימנע מעשיית כלי המקדש.²³ החל מן המאה השלישית הופכת המנורה להיות מוטיב פופולרי ביותר, וכמעט אין בית כנסת שאין בו ציור מנורה.²⁴ לצד המנורות, משני צדי ארון הקודש, מצוירים פעמים רבות שופר ומחתה - השייכת ככל הנראה לעבודת המנורה (איור 8, וכן איורים 3, 4, 6, 7). נראה, שהצורך לחזק את מקומו של בית הכנסת כמקום תפילה, המעמיד את מתפללי בית הכנסת כאילו עמדו לפני ה' ממש, הוא שהביא

איור 7: הרצועה העליונה בפסיפס בית הכנסת בחמת טבריה (צילום: אבי אוחיון, מתוך אוסף התצלומים הלאומי, לשכת העיתונות הממשלתית).

23. וראה ראש השנה כד ע"א-ע"ב.

24. ידועה המנורה מן המטבע של מתתיהו אנטיגונוס, שעשה זאת ככל הנראה מטעמים פוליטיים, ומבית המידות ברובע היהודי, ומן הקטקומבות ברומא ובקבר יסון. המנורה מקשת טיטוס אינה רלוונטית הואיל ונעשתה בידי נכרים. וראה: "לוי", 'תולדות המנורה ומשמעותה בעת העתיקה', קתדרה 98, תשס"א, עמ' 32-7.

להדגשת מוטיבים אלו. מתוך הקשר זה יש לדעתי להסביר את ציור העקדה בבתי הכנסת, ואת ריבוי השופרות לצד המנורה וארון הקודש בבתי הכנסת. מסיבה זו תופס האיל מקום מרכזי כל כך בציורי העקדה, כדי לבטא את זיכרון העקדה ולקחה מתוך צפייה לכיוון ירושלים והמקדש, אשר במקומו התרחשה העקדה על פי מסורת חז"ל. ציור הרצפה בציפורי ממחיש יסוד זה יותר מכול. סיפור העקדה לצד מוטיבים מקדשיים מרכזיים, כגון קרבן התמיד, לחם הפנים והביכורים, וציור ארון קודש ומנורות, באים להמחיש את הקשר שבין התפילה והתקיעות הנעשות בבית הכנסת, ובין מקום המקדש שחרב,²⁵ ואף שחרב הבית ואין אנו יכולים לעשות חובותינו בבית המקדש, מעלה עלינו ה' כאילו שעקדנו עצמנו לפניו וקולות השופר והתפילה מגיעות לפניו ממש.

איור 8: המנורה, השופר והמחתה - מתוך פסיפס בית הכנסת בחמת טבריה (צילום: אבי אוחיון, מתוך אוסף התצלומים הלאומי, לשכת העיתונות הממשלתית).

25. ושלא כדעת וייס ונצר, שכתבו שהציורים בציפורי מבטאים אך ורק את התקווה לגאולה בעתיד.